

Милорад Дешић

ДЕФИНИЦИЈЕ У ВУКОВОМ „СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ”
ИЗ 1852. ГОДИНЕ

Из преобимне литературе о Вуковом још недовољно проученом дјелу посебно се издвајају мишљења о његовом лексикографском раду, заправо о изузетном значају његових рјечника. Наведимо само два цитата. Први је из студије Павла Ивића „О Вуковом Српском рјечнику из 1818. године” (објављена у књизи *Српски народ и његов језик*, Београд, 1971 – скраћена и незнатно преправљена верзија Поговора фототипском издању Рјечника, Београд, 1966): „Нема сумње, од свих Вукових списа прво издање Рјечника је најзначајније. Чак се не може навести ниједно друго дело у историји српске културе које би одиграло већу улогу као прекретница, као полагање темеља” (238). Други цитат је из студије Јована Кашића *О Српском рјечнику из 1852* (поговор Ј. Кашића као приређивача Вуковог *Рјечника из 1852* – Просвета, Сабрана дела Вука Караџића, књ. XI, Београд, 1987): „*Српском Рјечнику* Вука Караџића припада у нашој култури изузетно место. По количини нових података које је донео о српскохрватском језику *Српски рјечник из 1852. године* остаје без премца – ни у једној књизи објављеној пре *Рјечника*, а ни у онима које су уследиле, није се нашло обиље тако разноврсних и непознатих, или бар недовољно познатих, чињеница о српскохрватском језику” (1740). Цитирали смо оцјене двојице врских познавалаца Вуковог дјела како бисмо указали на Вуков огроман допринос српској науци и култури, на трајне резултате који се ни у данашње вријеме не могу оспоравати.

При анализи Вуковог *Рјечника* може се поћи од самог наслова и поднаслова (*Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*), који сугеришу да је у питању вишејезични или, прецизније речено, тројезични рјечник. Аутори таквих књига наилазе на многе тешкоће, а једна од њих је и превођење. О томе говори и Вук у Предговору *Рјечника*: „Велика хвала Ђуру Даничићу, који се трудио око превођења ријечи на Њемачки и на Латински језик и око поправљања и надгледања у штам-

пању. Ако се у превођењу ријечи нађе гдје кака погрјешка, то ће радо опростити сваки онај који зна како је овај посао тежак. Може бити да ће се најприје наћи погрјешака у превођењу ријечи које значе траве, дрвета и животиње, али у нас за сад док немамо само о томе књига и то од људи који се особито око тога посла труде, друкчије не може бити” (19–20, издање које је приредио Ј. Кашић и којим ћемо се и ми служити у даљем расправљању).

Највећи број српских ријечи и значења преведен је на њемачки и латински језик, чиме је потврђена тројезичност *Рјечника*. Међутим, неке ријечи су преведене само на један језик (*алексиначки* само на њемачки), а неке ни на један: једне због техничких рјешења примијењених у *Рјечнику* (нпр. при упућивању на другу одредницу), друге због тешкоћа при превођењу (посебно на латински, који је припадао сасвим другој цивилизацији). Остале су непреведене: *аврљ баврљ, Азак, Алексинац, антрешел* (1), *ац, баба* (4), *Браничево, Волујара, јова* и др. Уз ове ријечи долазе објашњења на српском, дефиниције, као у једнојезичним описним рјечницима. А у неким случајевима комбинују се једнојезичност и вишејезичност – дефиницијама на српском придодати су преводи на њемачки и латински односно дефиниције на тим језицима (*адрарповаци, алат, баба* (1), *легбаба, веслиген, вијоглава* (1), *зачеље* итд.).

У другом издању Вуковог *Рјечника* извјестан број ријечи је протумачен помоћу грчког језика: кад се хтјело указати на етимологију (*алас* (у Речнику САНУ доводи се у везу са мађарским језиком), *аратос, игуман, икона* и др.), али и при дефинисању (коришћењем грчког члана – *абацијин, абацијнски, абацијски, агалук, агин, агиница, агински, адраповачки, башин, башински*). Има објашњења и на другим језицима: на француском (*катанац, швалер*), талијанском (*бања, бокал, шпага*), словеначком (*пух, радиш*), словачком (*пан, муси*), па и на српскословенском или рускословенском (*васиони свијет, дарак* (2), *србуља*) (Кашић, 1688).

У лексикографском послу најтеже је одредити значење ријечи. Вук је у већини случајева тај посао одлично обавио. Ипак, неке ријечи остале су необјашњене, без превода и дефиниције, о чему се говори и у Предговору *Рјечника*: „Код којих ријечи овдје нема значења, оне кад сам први пут чуо нијесам га уза њих записао мислећи да га не ћу заборавити, а послије га се нијесам могао опоменути: али сам их опет наштампао мислећи да ће им послије бити лакше наћи значење него и њих саме. Сваки књижевник наш који дозна за значење које од ових ријечи, учиниће добро ако га запише и мени јави, као и нове ријечи којих овдје нема, па ако то не пристане у посао мени, пристаће по смрти мојој коме другоме, а народу свакојак” (18). Каснији рјечници, који се настављају на Вуково

дјело, допунили су Вука и успјели да одреде значења неких ријечи. Тако се *аваница*, код Вука дата само са примјером из народне пјесме, у Речнику САНУ објашњава као „зликовац, нитков, неваљалац, насилник”. Такође, придјев *косоглав* дефинисан је у РСАНУ као „који држи главу косо, накриво, кривоглав” (Ј. Кашић је у поменутом издању Вуковог *Рјечника* дао листу „Значење неких речи необјашњених у *Рјечнику*”, састављену углавном на основу трећег издања Вуковог *Рјечника* и новијих рјечника). Осим тога, савремени рјечници, како се и могло очекивати, потпуније и прецизније дефинишу значења појединих ријечи. Навешћемо неколико примјера у којима се Вукове дефиниције пореде са дефиницијама у РСАНУ: *Азак* – „у пјесмама некакав град” – „турски назив за Азов, град у СССР (само у народним песмама)” (данас би и ову дефиницију требало мало измијенити); *бадељ* – „(у Сријему) нека риба, у које је глава као у змије” – „в. легбаба”, а *легбаба* је „мала слатководна риба *Cobitis taenia*... са шест брчића око уста”; *веслиген* – „(по југоз. кр.) некакав цвијет” – „заст. и покр. в. босиљак”; *Волујара* – „некаква звијезда, коју ратари познају, и кад она изиђе онда већ иду тражити волове” – „нар. в. Сиријус, најсјајнија звезда у сазвезђу Великог Пса”; *десетџ* – „н. п. коњ” – „мужјак од десет година (обично о домаћим животињама)”. Треба истаћи да, и поред великог напретка наше лексикографије, један број ријечи још није објашњен или није потпуно објашњен: у Вуковом *Рјечнику* уз именицу *заводница* не стоји ни дефиниција на српском ни превод на њемачки и латински него само примјер: *Одведи га у ту заводницу*, а у РСАНУ дефиниција гласи „нејасно значење” (са истим примјером); *дилкушица* је код Вука „у пјесми некака тица (чини ми се да се папагај Турски зове *дилкуш*)”, док је у РСАНУ ова именица упућена на *дилкуша*, а ова је дефинисана као „нар. нека птица (папагај? славуј?)”. Најзад, поменимо да многе Вукове дефиниције нису изгубиле своју вриједност до данашњег дана, могле би се наћи у сваком савременом рјечнику српског језика. Неке су чак потпуније, са више појединости, од дефиниција у новијим рјечницима. Вук је именицу *имелаиш* овако објаснио: „(у Сријему) тица (колико кос, само што је краћега репа и пепељава перја), која се храни имелом”, а у РСАНУ *имелаиш* је упућен на *дрозак имелаиш*, који је дефинисан само као „врста дрозга”. Исто тако, у Вуковом *Рјечнику* *мигавац* је „црна малена тица”, док је то у РСАНУ само „нека птица” (без података о боји и величини).

Вук је забиљежио и ријечи без одређеног значења. Оне се, прије свега, јављају у народним пјесмама ради допуне броја слогова: *а* (8) – „у пјесмама кашто не значи ништа, него се додаје само да се испуни врста”: Вала теби Кулин-капетане | А на робљу и на дару твоме, *ја* (4) – „у пјесма-

ма на некијем мјестима готово не значи ништа, него се додаје само да изиђе пуна врста”: Када виђе Чупићу Стојане | Ја у боју Црнобарца Станка. Овој групи ријечи припада и узвик *ише*, уз који није дата дефиниција него напомена и примјер: „у овој поскочици: Ише, ише, биће кише” (у РСАНУ за *ише* се каже: „узвик без одређеног значења, у поскочици”).

Крупнија разлика између Вуковог *Рјечника* и савремених рјечника је у томе што су данас у рјечницима јасно одвојене лијева страна (одредница) и десна (дефиниција са евентуалним примјерима). Сасвим ријетко, нпр. у Речнику САНУ, дефиниције неких фразеологизама и пословица почињу са „каже се”: *нанео га пут* – „каже се кад неко путујући случајно доспе негде” (под *нанети*), *док се магарцу не налију уши, неће да плива* – „каже се кад неко почне што предузимати, радити тек кад осети опасност, кад постане опасно по њега” (под *налити*). У Вуковом *Рјечнику* није риједак случај да одреднице и дефиниције повезују глаголи и друге ријечи и изрази: *значити* (*јова* – „у Србији значи *јова* што у Сријему *битанга*, т. ј. кљусе које се нађе у селу (или у пољу) без газде”), *јесам* (*жежељ* – „Жежељ је као подугачак и подебео штап...”), *бити* (*крџалија* – „крџалије су биле као Турски хајдуци...”), *завати(се)* (*Лазарица* – „тако зову слијепци ону велику пјесму од кнеза Лазара и од Косовског боја”; *Браничево* – „тако се зове Пожаревачка нахија (т. ј. од Мораве па даље до Поречке ријеке и до Омољскијех планина”), *казати* (*гакуша* – „каже се врани”; *нечастиви* – „каже се мјесто *ђаво* (да му се име не би споменуло”), *рећи* (*Каменица* (5) – „каменица рече се и за вјештицу кад јој се право име не ће да спомене, и ваља да се мисли као да би се окаменила”), *као* (*матерница* (2) – „као протисли у жена”), *мјесто* (*маховит* – „у пјесми мјесто *замашан*”), *то јест* (*двоцијевка* – „т. ј. пушка од двије цијеви”). Уметањем ријечи, посебно глагола, између одредница и дефиниција у Рјечник се уноси елеменат приповиједања. То се још јасније види из дефиниције уз именицу *ждрал* (2): „приповиједа се да се тако звао коњ Милоша Обилића”. На тај начин Вуков *Рјечник* добија још једну димензију: он није само приручник са прецизним, понекад сувопарним дефиницијама него и занимљива књига за читање.

Међу глаголима који представљају спону између одредница и дефиниција налазе се и они којима се изражава сумња у тачност објашњења значења ријечи: *рука* (10) – „у бројењу новаца нешто се зове рука, чини ми се кад се у један пут баца више комада пак се броји један, итд.”: *головран* (1) – „ваља да је *гавран*” (у РСАНУ *головран* је упућен на *гачац*). Потврђујући своју опрезност и објективност, Вук је сумњу исказивао и знаком питања: уз објашњења на српском (*штркљаст*), уз одредницу (*паљка*), уз латински превод (*аднаћ*) и уз њемачки (*запришка*).

При објашњавању значења ријечи Вук се служио и другим поступцима. Навешћемо само два-три. Прво, на десној страни дају се синоними извјесног броја одредница, као што је уобичајено у једнојезичним рјечницима, с тим да се неки пут ради о ограниченој, регионалној синонимији: *мигавац* – „(у Смедер.) округла шљива, која се у нахији Руничкој зове *пискор*, а у Јадру *џанарика*”. Друго, уз преводе понекад се наводе ријечи на српском, које са одредницом чине синтагму: *дволичан* (1) – „н. п. човјек”, *глава* (3) – „мушка глава”, *дијелити* (2) – „просјаку”. Ове синтагме су у функцији карактеристичних примјера, који откривају основне елементе значења одредница. Треће, има случајева кад је дефиниција уствари објашњење примјера, датог у облику синтагме или реченице: *двоцјепан* – „н. п. пантљика, т. ј. у два нита ткани”; *дотећи* (2) – „већ је дотекло, т. ј. нестало, престало дотјецати”; *звијезда* (2) – „ударио га по звијезди, т. ј. по челу”.

Фразеологизми се у Вуковом *Рјечнику* не издвајају посебно, као у нашим савременим рјечницима, него се обрађују са осталим значењима основне ријечи. Уз глагол *доћи* као друго значење наведено је „доћи коме главе”, без дефиниције на српском али са преводом. Слично је и са другим значењем глагола *играти се*: „не играј се главом”. У Речнику САНУ под *глава* налазимо изразе: *главе доћи* (*некоме, нечему*) – „убити, отерати у смрт; уништити, упропастити”; *главом се шалити* (*играти*) (с напоменом „обично одрично и у заповедном начину”) – „излагати се великој опасности, доводити живот у питање непромишљеним поступцима и сл.” Осим тога, код Вука се синтагматски изрази могу да јаве као посебне одреднице: *крсно име* – „Сваки Србин има по један дан у години кога он слави, и то се зове крсно име”; *сама саздана кост* – „каже се за болесника који се од болести осушио и окорео”.

Вуков *Рјечник* пружа нам мноштво података не само о српском језику него и о народном животу у првој половини XIX вијека (о обичајима, вјеровањима, догађајима, познатим личностима итд.). То потврђују чланци уз одреднице: *полажајник*, *Божић*, *грмљети*, *Марко Краљевић*, *Сибињанин Јанко*, *кнез*, *школа* и др. Почетак неких чланака могао би да послужи као лексикографска дефиниција: *бадњак* – „сирова церова главња, што се по обичају уочи Божића ложи на ватру”; *вјештица* – „Вјештица се зове жена која (по приповијеткама народним) има у себи некакав ђаволски дух, који у сну из ње изиђе и створи се у лептира, у кокош или у ћурку, па лети по кућама и једе људе, а особито малу дјецу”. Све нас ово упућује на закључак да Вуково дјело није само лингвистички него и енциклопедијски рјечник.

Цјелокупно Вуково стваралаштво, па и рјечнике, треба процјењивати с обзиром на вријеме у којем је Вук живио и радио, с обзиром на развој тадашње науке у нашим крајевима и у Европи. Имајући то у виду, морамо се сложити с мишљењем, и послије најновијих истраживања, да је Вук горостас не само у српским него и у европским оквирима. Његов лексикографски рад посебно је високо оцијењен. Анализа дефиниције у *Рјечнику* из 1852. године потврђује тако високу оцјену. И поред извјесних неуједначености, недосљедности, нарочито при превођењу и упућивању, многа Вукова објашњења драгоцјена би била и састављачима данашњих рјечника. Примјењујући разноврсне поступке, Вук је каткад одступао од строгих лексикографских правила. Тиме *Српски рјечник* ништа није изгубио у погледу вриједности. Напротив, постао је интересантнија књига и приступачнија ширем кругу читалаца.

Milorad Dešić

DEFINITIONEN IN VUKS WÖRTERBUCH AUS DEM JAHR 1852

Zusammenfassung

Vuks Lexikographisches Schaffen wird hoch geschätzt. Eine Analyse der Definitionen im Wörterbuch aus 1852 bekräftigt diese Wertung. Trotz einigen unausgeglichenen Stellen, Inkjosequenzen, bes, beim Übersetzen und Hinweisen, viele Erläuterungen Vuks wären auch in der heutigen Lexikographie wertvoll.